

ДІЯЛЬНІСТЬ УЧЕНИХ РАД УНІВЕРСИТЕТІВ УКРАЇНИ XIX СТОЛІТТЯ З УРЕГУЛЮВАННЯ ПИТАННЯ ВІДВІДУВАННЯ СТУДЕНТАМИ ЛЕКЦІЙ

У статті розкрито один із напрямів реалізації вченими радами університетів України XIX ст. навчальної функції, що полягав у врегулюванні питання відвідування студентами лекцій; схарактеризовано заходи, вжиті професорськими колегіями Харківського, Київського, Новоросійського університетів з метою запровадження контролю за заняттями студентів в умовах дії університетських статутів 1804, 1835, 1863, 1884 років.

Ключові слова: університети, вчена рада, студенти, відвідування лекцій, XIX століття.

В статье раскрыто одно из направлений реализации учеными советами университетов Украины XIX в. учебной функции, которое состояло в урегулировании вопроса посещения студентами лекций; дана характеристика мероприятий, предпринятых профессорскими коллегиями Харьковского, Киевского, Новороссийского университетов с целью установления контроля за занятиями студентов в условиях действия университетских уставов 1804, 1835, 1863, 1884 годов.

Ключевые слова: университеты, ученый совет, студенты, посещение лекций, XIX век.

The article defines one of the direction of realization of the academic function performed by the Ukrainian universities Academic Councils, which was connected with the regulation the question of students attendance the lectures; the given characteristic of actions which were taken by the professors of Kharkiv, Kiev universities with the goal of performing the control over the students lectures in the conditions of action university statute of 1804, 1835, 1863, 1884 is characterized.

Key words: universities, Academic Council, students, attendance the lectures, the XIX century.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Із зміною освітнього ландшафту в Україні в умовах ринкової економіки потрібен уважний перегляд інституційної й академічної автономії ВНЗ, яка передбачає право вчених рад як представницьких колегіальних органів управління формувати власну стратегію розвитку навчального закладу, обирати пріоритети в навчанні й проведенні наукових досліджень, профілювати програми, встановлювати власні критерії відбору професорсько-викладацького складу й прийому студентів тощо.

Суттєвим напрямом переоцінки усталених поглядів, джерелом збагачення управлінської теорії й практики є глибоке вивчення й творче переосмислення з сучасних позицій вітчизняного історичного досвіду практики діяльності вчених рад університетів України XIX ст., зокрема в плані реалізації навчальної функції.

Аналіз останні досліджень і публікацій. Аналіз стану наукової розробки проблеми свідчить, що у науковому просторі сучасності існує низка історико-педагогічних досліджень, автори яких у контексті генези вищої освіти в Україні частково торкалися питань організаційно-педагогічної діяльності вчених рад (А. Алексюк, Л. Вовк, О. Глузман, Н. Дем'яненко, М. Євтух, С. Золотухана, Г. Косінова, О. Пташний, І. Решетова, С. Черняк та ін.). Проте характеристика змістових напрямів реалізації вченими радами університетів України XIX ст. навчальної функції не стала предметом окремих досліджень.

Мета статті – на підставі аналізу практики роботи вчених рад університетів України XIX ст. визначити заходи, вжиті професорськими колегіями для запровадження контролю за відвідуванням студентами лекцій.

Виклад основного матеріалу. Вивчення досвіду роботи вчених рад університетів України [1; 2; 5; 9] дозволяє констатувати, що в окреслений історичний період серед навчальних проблем, які перебували в полоні постійної уваги професорських колегій, було питання відвідування студентами лекцій. Показово, що ця проблема постала ще 1804 року й була зумовлена структурою самих лекцій. Так, до обов'язків професора за статутом 1804 р. належало «читання курсів і по можливості проведення практичних занять». Професори мали оновлювати лекції з урахуванням наукових досягнень. Але при цьому вимагалось, щоб в основу лекційних курсів було покладено литографовані тексти професорських лекцій або ж укладені викладачами підручники [1, с. 55]. Такі заходи мали на меті спростити студентам запис лекцій, що за словами Д. Багалія, призвело до того, що тільки володіючи «нелюдським талантом» можна було загнати слухачів до аудиторії [Там само]. Вищезазначене зумовило потребу встановити контроль за відвідуванням лекцій студентами. Згідно з рішенням ученої ради Харківського університету відсутність студентів на

заняттях мали фіксувати призначені з цією метою наглядачі (педелі). Нотатки, зроблені ними, заслуховувалися на засіданні вченої ради, після чого з висновком останньої передавалися до Міністерства народної освіти [Там само, с. 40].

Проте, на межі 30-х – 40-х років XIX століття питання відвідування лекцій постало особливо гостро й неодноразово підлягало обговоренню в учених радах університетів України. Так, 1839 року вчена рада університету Св. Володимира ухвалила рішення, щоб студент, який пропустив хоча б одну лекцію без поважної причини, підлягав стягненню. Однак, цього ж року набуло чинності розпорядження міністерства під керівництвом С. Уварова, яке паралізувало проєктований вченою радою захід. Зокрема, в ньому зазначалося, що студенти, які пропустили значну кількість лекцій, не допускаються до складання іспитів під час переходу на наступний курс [2, с. 272].

Виконання названого припису з боку вченої ради університету Св. Володимира, за свідченням сучасників [2], викликало значні утруднення, бо, по-перше, не було чітко встановлено кількості пропущених лекцій, що зумовлювала недопущення студентів до іспитів; по-друге, більшість студентів, котрі пропускали лекції без поважних причин, перебувала на державному утриманні, й недопущення їх до складання іспитів прирівнювалося до позбавлення останніх установлених пільг; по-третє, деякі з таких студентів були другорічниками, а відтак підлягали виключенню з університету.

Результати наукового пошуку дозволяють констатувати, що міністерським розпорядженням учена рада університету Св. Володимира вперше скористалася лише 1841 року, ухваливши рішення «не допустити до іспиту 10-х студентів, котрі пропустили від 40 до 79 годин» [Там само, с. 272]. Однак, попечитель округу не затвердив рішення вченої ради й рекомендував більшість із названих студентів допустити до іспитів на загальних підставах, оголосивши їм попередньо на засіданні вченої ради та в присутності інспектора догану. Тих із студентів, які пропустили значну кількість лекційних годин, він пропонував допустити до іспитів за умови, «якщо вони отримають незадовільні бали, будуть виключені з університету».

Зауважимо, що погрози такого характеру діяли на студентів недостатньо. Не дали очікуваних результатів у розв'язанні окресленої проблеми й запроваджені в університеті Св. Володимира статутом 1842 року заходи щодо німецької системи вільного вибору лекцій для семестрового вивчення. Так, у грудні 1842 р. проф. Скворцов подав до вченої ради університету Св. Володимира рапорт, у якому зазначав, що більшість студентів постійно не ходить ні на його лекції, ні на репетиції. Спираючись на дані останніх переключок, професор констатував той факт, що заняття, як правило, відвідують 24 особи. Із казеннокоштных студентів були відсутніми 11 осіб, із своєкоштных – «всегда наибольшей частью не были» [Там само, с. 273].

Зважаючи на такі обставини, вчена рада університету Св. Володимира вдалася до вироблення більш дієвих заходів у цьому напрямі, що знайшли відбиття в правилах відвідування лекцій, як-от:

- обравши один із факультетів університету, студенти зобов'язані відвідувати лекції постійно, а у вільні від лекцій години слухати викладачів інших факультетів;
- студентам забороняється спізнюватися на лекції, а тому останні не мають права заходити до аудиторії, коли професор розпочав промову;
- у випадку ухиляння від слухання лекцій як з головних, так і допоміжних наук свого факультету, за кожні 10 лекцій, пропущених без поважних причин протягом одного місяця, студенти підлягають стягненню: вперше – шляхом утримання під вартою, вдруге – шляхом перебування в карцері, втретє – на розсуд попечителя;
- студенти, які протягом року пропустили значну кількість лекцій, не допускаються до складання річних іспитів, що слугують підставою для переведення на наступний курс;
- у випадку ігнорування студентами названих заходів, останні підлягають виключенню з університету [Там само].

Проте, як відомо, вже з 1848 року в організації навчально-виховного процесу стали простежуватися суттєві зміни, зумовлені державною політикою антизахідництва й насадження казенного патріотизму. З 1849 року було

призупинено викладання державного права європейських країн. 1850 року така ж ситуація склалася навколо кафедри філософії, за виключенням логіки й психології, викладання яких стало покладатися на професорів богослів'я. Останні зобов'язувалися читати лекції з названих предметів за програмами, розробленими духовним відомством [4, с. 104]. Окрім того, на початку 1850 року набула сили інструкція ректору й деканам, якою встановлювався систематичний нагляд за «спрямованістю» й «духом» викладання в університеті. Від цього часу всі викладачі перед початком курсу мали подавати керівництву розгорнуті програми викладання із зазначенням творів, що лежали в їх основі. Водночас, викладання з одного боку мало відповідати всім науковим вимогам, а з іншого – цілям моральним і політичним, «щоб у змісті не затаїлося нічого, що входить у протиріччя з ученням православної церкви або з духом державних установ» [Там само]. Відтак студентство, котре звикло чути з кафедри на початку 40-х років живе, щире слово професорів, гуманістів та ідеалістів, втрачало інтерес до лекцій своїх наставників, припиняло черпати з них той «моральний струмінь», котрий слугував міцним фундаментом для всього майбутнього життя [1, с. 146].

Показово, що характер викладання відтепер мав відбиватися у звітах міністерству, які укладалися ректором і деканами. Зокрема, у звіті Харківського університету за 1849/50 рр. наголошувалося: «Воно [викладання – З.Л.] скрізь узгоджувалося з основами чистої моралі й ученням православної церкви, а з огляду на специфіку наук носило в цілому моральну спрямованість. Воно залишало недоторканим основи нашого устрою й суспільного порядку, намагалося вкорінити у слухачів поняття, які могли б застерегти останніх від однобічних, хибних поглядів і утвердити в їх розумі найсуттєвіші положення нашого державного права на тих засадах, що визначені нашою історією. Така спрямованість викладання не була порожнім звуком, тому що викладачі намагалися прищепити своїм слухачам повагу до вітчизняних традицій і посилити в них почуття відданості престолу» [Там само, с. 147].

Дух епохи кінця 40-х – початку 50-х років призвів до того, що вчені ради вітчизняних університетів перетворилися на провідників урядових ідей щодо

організації навчально-виховного процесу на практиці. Підтвердженням цього слугують такі факти. На засіданні 9 лютого 1849 року вчена рада університету Св. Володимира більшістю голосів задовольнила клопотання юридичного факультету про звільнення студентів-юристів від слухання лекцій з політичної економії, незважаючи на те, що до цього часу ця наука перебувала у переліку головних предметів юридичного факультету [1, с. 554]. 1851 року вчена рада названого університету підтримала вимогу Київського генерал-губернатора Бібікова щодо посилення викладання російської історії в університеті, особливо на юридичному факультеті. Для розгляду цього питання було скликано навіть позачергове засідання ради, яка своїм рішенням постановила: «Зобов'язати студентів юридичного факультету слухати історію разом зі студентами історико-філологічного факультету» [Там само, с. 557].

Як відомо, з уведенням статуту 1863 року в університетах було запроваджено «піврічні репетиції» та іспити на всіх курсах. Проте, за свідченням дописувачів [1; 5], складання студентами іспитів не було поставлено в залежність від відвідування останніми лекцій. Для цього достатньо було мати підручник або текст професорських лекцій. Останні можна було легко отримати, звернувшись до так званого «видавничого вікна» канцелярії університету, де за певну плату надавалися тексти литографованих лекцій професорів. Такий підхід до організації іспитів породжував ситуацію, коли студенти тижнями, а то й місяцями не з'являлися до університету, займаючись «зубрінням» текстів литографованих лекцій професорів [1, с. 123].

Зауважимо, що 1870 року Міністерство народної освіти винесло це питання на обговорення вчених рад вітчизняних університетів. Знаменно, що останні, вказуючи на важливість цього питання, визнали такими, що не відповідають призначенню університету, будь-які примусові заходи, котрі змушували б студентів відвідувати лекції. Як аргумент, наприклад, члени ради Харківського університету наводили такі докази: «Згідно зі статутом 1863 р. студенти мають право самостійно обирати собі коло наукових занять, переходити з одного факультету на інший, складати іспити лише з деяких предметів тощо. Тому свобода в обранні кола наукових занять виглядатиме

аномалією у контексті примусового відвідування лекцій» [7, с. 105]. На переконання членів ради Новоросійського університету, корінь цього зла криється у майстерності самих викладачів. У висновку вченої ради названого університету зазначалося: «...якщо викладач має достатній досвід і сумлінно ставиться до обов'язків, студенти будуть відвідувати його лекції, а якщо цього немає, то жодні жорсткі заходи не виправлять ситуацію» [6, с. 120-121].

Разом із цим, учені ради університетів України вдавалися до пошуку більш дієвих способів залучення студентів до слухання лекцій. Наприклад, учена рада Харківського університету визнала за необхідне встановити єдині правила викладання на всіх кафедрах, які включали такі приписи:

- викладачі кафедр зобов'язані включати до змісту лекцій повний курс, обсяг якого відповідає програмі, затвердженій факультетом, і вимагати від слухачів знання цього курсу під час курсового й підсумкового іспиту;
- у разі, якщо викладач не встиг прочитати повний курс через обставини, які не залежали від слухачів, як-от: через хворобу, відрадження, обрання в судові засідателі тощо, він зобов'язаний, з дозволу факультету, завершити курс у наступному півріччі або академічному році;
- якщо викладач не зміг прочитати повного курсу через відсутність слухачів, факультет не зобов'язаний призначати для цього додатковий час. Проте на іспитах останній має вимагати знання предмета відповідно до програми;
- під час курсових і підсумкових іспитів, а також у разі одержання свідоцтв з окремих предметів, від студентів і сторонніх осіб слід вимагати повного знання факультетських предметів у обсязі навчальних програм кожної кафедри;
- студенти й сторонні слухачі мають складати іспити в обсязі програм того року, протягом якого останнім було призначено курси з певних предметів;
- сторонні особи, котрі претендують на здобуття наукових ступенів, але не відвідують лекції, мають екзаменуватися за новими програмами;

- студенти й сторонні слухачі, котрі не брали участі у практичних заняттях, передбачених програмою, зобов'язані, окрім визначених іспитів, скласти ще й іспити практичні [7, с. 109-110].

Однак, уже 15 березня 1872 року набув чинності циркуляр Міністерства народної освіти, в якому зазначалося, що «правильне відвідування професорських лекцій не може бути необов'язковим для студентів». З огляду на це, ставилася вимога включити в правила для студентів, які на підставі статуту 1863 року укладалися вченими радами, статтю про обов'язковість відвідування студентами лекцій. Названа вимога мотивувалася тим, щоб «не давати приводу студентам у випадках безпідставних пропусків, ухилятися від стягнень, які накладаються на них за невиконання встановлених обов'язків» [5].

Утім, професорські колеги університетів України вважали такі заходи малоефективними. Зокрема, члени ради університету Св. Володимира наголошували, що «обов'язок студента відвідувати лекції має зумовлюватися його власним інтересом, що пов'язаний з метою вступу до університету. Що ж стосується щорічних підсумкових іспитів, то вони покликані перевіряти лише рівень набутих знань» [Там само].

Як відомо, статутом 1884 р. і низкою правил до нього щорічні перевідні іспити з курсу на курс підлягали ліквідації, як і сам поділ студентів на курси. Натомість набув чинності поділ навчального року на семестри й запроваджувалися підсумкові (державні) іспити в спеціальних екзаменаційних комісіях. Досвід перших років запровадження «заліку півріч», а також установлення вимоги для студентів скласти іспити з усіх предметів в один екзаменаційний термін, демонстрували недосконалість і малоефективність названих заходів. «Залік півріч» особливо на багатолюдних факультетах перетворився на формальність. Проведення іспитів в один екзаменаційний термін з усіх предметів одночасно призвів до значного зниження рівня знань студентів, які останні демонстрували під час державних іспитів у порівнянні з тим періодом, коли іспити склалися з року в рік після завершення відповідного курсу. До того ж відокремити державні іспити від звичайних університетських виявилось неможливим через нестачу наукових кадрів.

Екзаменаторами, як правило, призначалися не сторонні особи, а ті з-поміж викладачів, яким раніше студенти складали іспити. Різниця між ними полягала лише в тому, що одні з них стали іменуватися «членами екзаменаційних комісій», а інші – просто «екзаменаторами», що нерідко призводило до особистих образ і нездорової конкуренції.

Вивчення досвіду роботи вчених рад університетів України [3; 8] дозволяє констатувати, що з метою усунення вищезазначених недоліків, професорські колегії намагалися узгодити міністерські приписи з реальною практикою здійснення контролю за заняттями студентів. Так, учена рада університету Св. Володимира на засіданні 15 березня 1885 року після обговорення пропозицій факультетів про організацію контролю за заняттями студентів дійшла такого висновку:

- взяти за правило, щоб півріччя, протягом якого студент із якихось причин не відвідував лекції впродовж п'яти тижнів, не підлягали заліку;
- установити усні іспити і з додаткових предметів з тією лише різницею, щоб з головних предметів вони проводилися по закінченні кожного семестру, протягом якого читався курс, а з додаткових – лише один раз наприкінці семестру або після завершення курсу;
- відмовитися від практики проведення іспитів три рази на семестр; іспити призначати один раз по завершенні семестру впродовж 10-14 днів залежно від кількості студентів на факультеті;
- проведення випробувань, а також видачу посвідчень про успішність студентів під час практичних занять покладати лише на штатних викладачів, або на тих, кому факультет доручить цю справу, за умови відсутності штатного контингенту [3, с. 34-35].

Лише з 1888 року, урахувавши негативний досвід, Міністерство народної освіти вдалося до прийняття низки заходів, що передбачали «пом'якшення» положень статуту й скасування окремих нововведень, які виявилися непридатними в умовах вітчизняної університетської освіти. Так, 1889 року з метою встановлення більшого контролю над заняттями студентів було запроваджено обов'язкові напівкурсіві іспити, що проводилися в межах 2-го й

4-го семестрів, тобто відроджені попередні перевідні іспити (за виключенням 6-го семестру).

Висновки. Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що в контексті реалізації навчальної функції вчені ради університетів України XIX століття опікувалися питаннями відвідування студентами лекцій. З метою усунення проблеми пропусків студентами лекційних курсів без поважних причин, професорські колегії вдавалися до запровадження різних форм контролю за заняттями останніх шляхом уведення посад спеціальних наглядачів (педелів), які фіксували пропуски навчальних занять студентів і доповідали про них на засіданнях ради; призначення стягнень; недопущення до складання іспитів; позбавлення установлених пільг; укладання спеціальних правил відвідування лекцій в межах окремого університету; установлення єдиних вимог організації викладання на всіх кафедрах тощо.

Література

1. Багале́й Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905), составленный профессорами Д. И. Багале́ем, Н. Ф. Сумцовым, В. П. Бузескулом / Д. И. Багале́й, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х. : Тип. А. Дарре, 1906. – 329 с.

2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета Св. Владимира. Т. 1. / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К. : Тип. ун-та Св. Владимира, 1884. – 674 с.

3. Извлечения из протокола заседания Совета университета Св. Владимира 15-го марта 1885 г. // Унив. известия. – 1885. – № 5. – С. 29-36.

4. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного образования / В. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – № 10. – С. 492-549.

5. Косінова Г. О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. О. Косінова ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2003. – 2003. – 288 с.

6. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1872 год // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1872. – Т. 8. – С. 1-157.

7. Протоколы заседаний Совета Императорского Харьковского университета и приложения к ним. – № 5. – Х. : Тип. ун-та, 1870. – С. 105–113.

8. Протоколы заседаний Совета университета Св. Владимира 23-го марта и 31-го мая 1890 года // Унив. известия. – 1890. – № 11. – С. 55-75.

9. ЦДІАК України, Ф. 707, Оп. 13, Спр. 635 «Дело о мерах к наблюдению за посещением лекций студентами», 1847, 35 арк.